

ՕՀԱՆՆԷՍ ՓԱՇԱ ԳՈՒՅՈՒՄԾԵԱՆԻ ՅՈՒՇԵՐՈՒՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԱՌԻԹՈՎ

Պատմագիտութեան մարզէն ներս յուշագրութիւնը ունի իր ուրոյն տեղը: Անցեալ մը - այս պարագային արդի ժամանակներէն հեռու անցեալ մը - պեղելու, վերակենդանացնելու եւ զայն վերլուծելու համար պատմաբան մը կ'օգտագործէ զանազան գործիքներ որոնց շարքին կարեւորագոյնները կարելի է համարել՝ սեփական կամ պաշտօնական արխիւային նիւթերը, բանաւոր վկայութիւնները, մամուլը, լուսանկարները, եւայլն. եւ անշուշտ նաեւ յուշագրութիւնը որուն պիտի փորձենք առանձին անդրադառնալ:

Այնպէս ինչպէս վերոնշեալ բոլոր մարզերը, յուշագրականը իր կարգին: Բազմապիսի է եւ անոր բերելիք նպաստը տուեալ պատմական ժամանակի մը ծանօթացումին ու ուսումնասիրութեան՝ կախեալ է մէկէ աւելի հանգամանքներէ: Յուշագրական աշխատանքի մը արժէքը կրնայ աննշան ըլլալ երբ օրինակ հեղինակը իր յուշերը գրի առած ըլլայ դէպքերու կատարուած ժամանակաշրջանէն բաւական ուշ, ժամանակի թաւալումին հետ ազդուած ըլլայ նաեւ տիրող մտայնութիւններէն ու դադափարախօսութիւններէն: Նման պայմաններու մէջ յուշագրութիւն մը որ էապէս կոչուած է վերապրելու եւ վերապրեցնելու անցեալ մը, կրնայ գերին դառնալ նոր ժամանակներու դադափարական պահանջներուն ու պարտադրանքներուն: Այս ձեւով աշխատանքը առհասարակ կը կորսնցնէ իր վերլուծական վաւերականութիւնը եւ կրնայ դառնալ պարզ տեղեկատուական աղբիւր մը: Այնտեղէն կարելի է քաղել թուականներ, անուններ, տեղանուններ, բայց ասկէ անդին՝ կասկածով պէտք է մօտենալ յուշագիրին կատարած դէպքերու վերլուծումին:

Այստեղ կարելի է տակաւին նշել բազմաթիւ ուրիշ չափանիշներ յուշագրական գործի մը որակաւորումին վերաբերեալ: Բայց բաւականանա՞նք անոնցմէ մէկ հատին թուարկումով որ ուղղակի կապ ունի այս յօդուածին նիւթին հետ: Արդ, այնքան ատեն որ յուշագիրը առատօրէն տեղեկութիւններ կը հայթայթէ իր ժամանակին մասին ու չի դաւաճաներ իր պատումի ժամանակի ոգիին, այն ատեն աշխատանքը կրնայ պահել իր ամբողջ շահեկանութիւնը: Այս ըմբռնումով ալ սովորական արհեստաւորի մը յուշերը որոնք հաւատարիմ մնացած են վերոնշեալ սկզբունքին, կրնան աւելի արժէք ներկայացնել անցեալի այդ օրերուն լրագրողի մը, քաղաքական դէմքի մը կամ յեղափոխականի մը յուշագրական աշխատանքներէն: Ժիշդ է որ վերջին երեք անձնաւորութիւնները իրենց պաշտօնին ու դիրքին բերումով կրնային շատ աւելի բան իմանալ քան պարզ արհեստաւոր մը, բայց այստեղ էականը դարձեալ ժամանակի ոգիին հաւատարիմ մնալն է եւ դէպքերը հարազատօրէն պատմելու ու վերլուծելու կարեւորութիւնը: Այս իմաստով ալ, աննշան արհեստաւորի մը ներկայացուցած միջրօ-պատմութիւնը կրնայ աւելի շահեկան ըլլալ քան լրագրողինը, քաղաքական դէմքինը կամ յեղափոխականինը, որոնք գրած են յետագայ տարիներու խեղաթիւրոյ ազդեցութեան տակ:

Այստեղ ալ կը կայանայ Օհաննէս փաշա Գույումճեանի յուշերուն արժէքը: Յուշագրութիւնը կը վերաբերի 1913-էն 1915 երկարող տարիներուն, երբ հեղինակը նշանակուած էր Լեռնալի-բանանի օսմանեան կառավարիչ: Երեք գլխաւոր իրողութիւններ մեզ համոզել կու տան որ Օհաննէս փաշայի գործը յուշագրական մարզին պատկանող բացառիկ արժէք մըն է: Առաջին հերթին, յուշագիրը օսմանեան բարձրաստիճան պաշտօնեայ մըն է եւ այս հանգամանքով ալ՝ բազմաթիւ պատմական անցքերու եւ եղելութիւններու քաջածանօթ մէկը: Ապա, Օհաննէս փաշա իր յուշերը կը գրէ Առաջին Համաշխարհային պատերազմին աւարտէն անմիջապէս ետք, այլ խօսքով իր ապրած դէպքերուն անմիջական ազդեցութեան տակ: Այսպէս, յստակ է որ աշխատանքը աւարտած է

¹ Յուշերը որոնք մինչեւ վերջերս կը մնային անտիպ, հրատարակուեցան 2003-ին, Փարիզ-Պէրութ. «Le Liban, à la veille et au début de la guerre. Mémoires d'un gouverneur, 1913-1915» («Լիբանանը պատերազմի նախօրեակին եւ սկզբնաւորութեան. կառավարիչի մը յուշերը, 1913-1915»):

արդէն ամէնէն ուշը 1921 թուականին, նկատի ունենալով որ Օհաննէս փաշա գովեստով կ'անդրադառնայ Ֆրանսացիներու կողմէն Կիլիկիոյ գրաւումին (1919-1921)․ գրուածքէն ի յայտ կու գայ որ Ֆրանսական բանակները տակաւին ներկայ են այս տարածքաշրջանէն ներս եւ դարձած են Կիլիկիոյ Հայերու «պաշտպանները»²։ Վերջապէս, յուշագիրը կը տիրէ պատմելու արուեստին, անոր դրիչը ընդհանուր առմամբ սահուն է -կը գրէ Ֆրանսերէն-, կը նկատուի յատուկ ճիգ՝ դէպքերը եւ դէմքերը անաչառ կերպով ներկայացնելու, եւ հակառակ կենդանի եւ ուղղակի մասնակից մը ըլլալուն պատահած եղելութիւններուն՝ իր պատումի ընթացքին կը փորձէ պահել որոշ հեռաւորութիւն եւ ընդհանրապէս կը յաջողի այս գործողութեան մէջ։

Յուշագրական այս գիրքին մէկ այլ յատկանիշը այն է որ հեղինակը չի բաւականանար լոկ իր գործունէութիւնը եւ անոր առնչակից քաղաքական դէպքերը ներկայացնելով ու մեկնաբանելով։ Արդարեւ, Օհաննէս փաշա իր աշխատանքին մէջ խայտաբղետ նկարագրութիւններ ունի նաեւ Լեռնալիբանանի քաղաքներուն ու գիւղերուն մասին, ինչպէս նաեւ այնտեղ տիրող ընկերա-քաղաքական կեանքին մասին։ Այս իմաստով ալ, հեղինակին գործը զանազան էջերու մէջ կը նոյնանայ յատկապէս ԺԹ. դարուն Օսմանեան կայսրութենէն անցած արեւմուտքցի ճամբորդներու աշխատանքներուն, որոնք երբեմն հետաքրքրական ու արժէքաւոր տեղեկութիւններ ու անձնական վկայութիւններ կը փոխանցեն իրենց այցելած քաղաքներուն, գիւղերուն, տեղական բնակչութեան, նիստ ու կացին ու սովորութիւններուն մասին։

Օհաննէս փաշայի կառավարիչ նշանակման պայմաններն ու Լեռնալիբանանը

Օհաննէս փաշա Գույումճեան ծնած է 8 Դեկտեմբեր 1858-ին, Պոլսոյ մէջ, հայ կաթողիկէ ընտանիքի մը յարկին տակ։ Կը յաճախէ օսմանեան մայրաքաղաքին մէջ գտնուող Վիեննայի Միլիթարեան հայրերուն պատկանող վարժարանը, ապա կը մեկ-

² Նոյն, էջ 175։ Օհաննէս փաշա տակաւին անտեղեակ կը մնայ որ Կիլիկիոյ մէջ Ֆրանսական քաղաքականութիւնը շրջադարձ մը պիտի կրէ 1920-էն սկսեալ, եւ 1921 Հոկտեմբերին կնքուած թուրք-ֆրանսական համաձայնութեան հիմամբ, Կիլիկիան պիտի գիջուի Թուրքիոյ։

նի Փարիզ ուր կը ստանայ իր բարձրագոյն ուսումը: Հայրը Օսմանեան կայսրութեան մէջ վարած էր վարչական բարձր պաշտօններ: Բայց Գրիգորի փոքր տարիքէն իր վերադարձին, Օսմանէս իր կարգին կ'ընտրէ իր հօր ուղին եւ անմիջապէս կը սկսի պաշտօնավարել օսմանեան արտաքին գործոց նախարարութեան մէջ: Կ'ուղարկուի Հռոմ ուր կարեւոր պաշտօններ կը ստանձնէ նոյն քաղաքին օսմանեան դեսպանատան մէջ: 1908-ի Երիտասարդ Թուրքերու յեղափոխութենէն ետք, կը վերադառնայ Պոլիս ուր կ'ընտրուի խորհրդարանի անդամ, կը նշանակուի Պետական խորհուրդի անդամ, ապա կը վարէ Արտաքին գործոց նախարարութեան մէջ ենթաքարտուղարի կարեւոր պաշտօնը (1909-1912):

Լեռնալիբանանի կառավարիչ կը նշանակուի Դեկտեմբեր 1912-ին եւ իր պաշտօնին գլուխը կ'անցնի 17 Յունուար 1913-ին: Այս նշանակումը տեղի կ'ունենայ Բալթիկ փոթորկոտ ժամանակ մը երբ Օսմանեան կայսրութիւնը պատերազմի մէջ էր Պալքանեան պետութիւններու հետ եւ, այս առումով ալ, հսկայ տարածքներ կայսրութենէն անջատուելու ընթացքի մէջ էին: Բացի այս, միջազգային առումով անկայուն վիճակ մը կը տիրէր եւ երեւոյթները ցոյց կու տային որ աշխարհը հետզհետէ գահավէժ կ'ուղղուէր համաշխարհային տագնապի մը վիճը:

Բայց նախքան այս ժամանակաշրջանին թուարկումը, անհրաժեշտ կը գտնենք ամփոփ կերպով ներկայացնել Լեռնալիբանանի կառավարիչի պաշտօնին պատմականը:

1861 թուականէն սկսեալ Լեռնալիբանանը ստացած էր վարչական յատուկ կարգավիճակ մը, վերածուած էր մուքասարիֆիյէ-ի եւ կը ղեկավարուէր օսմանեան սուլթանին կողմէ նշանակուած եւ ուղղակի Բարձր Դրան համարատու կառավարիչի մը կողմէ: Այս դրութիւնը որդեգրուեցաւ յետ 1860 թուականին տեղի ունեցած միջ-համայնքային բախումներուն որոնց ընթացքին զոհ գացին հազարաւոր բնակիչներ, մեծամասնութեամբ քրիստոնեաներ եւ ի մասնաւորի մարոնիներ: Այս առիթով, Ֆրանսա չէր վարանած ուղղակի միջամտել լիբանանեան տարածքէն ներս, ռազմական ոյժ ցամաքահանելով այնտեղ: Լիբանանեան տագնապը շուտով կը ստանար միջազգային ծաւալ, արեւմտեան հզօր այլ պետութիւններ միջամուխ կը դառնային այնտեղ, եւ ի վեր-

Ջոյ, օսմանեան սուլթանին համաձայնութեամբ, հարցը կը յանգէր 1861-ի կարգավիճակին որդեգրումին:

Բաւական փափուկ առաքելութիւն մըն էր Լեռնալիբանանի կառավարիչի պաշտօնը: Բարձրաստիճան այս պաշտօնատարը կ'ըլլար միշտ օսմանեան կաթողիկէ համայնքներէն մէկուն անդամը (ռում կաթողիկէ, հայ կաթողիկէ, ծագումով լեհ օսմանեան քաղաքացի եւայլն): Անոր նշանակութիւնը, այնպէս ինչպէս օսմանեան բոլոր միւս նահանգներուն կառավարիչները, կը վաւերացուէր սուլթանին կողմէ: Սակայն այս պարագային առանձնայատկութիւնը այն էր որ այս նշանակումին հարցով իրենց վճռական կարծիքը կու տային Պոլսոյ մէջ հաստատուած մեծ պետութիւններու Ֆրանսայի, Բրիտանիոյ, Ռուսիոյ, Գերմանիոյ, Աւստրո-Հունգարիոյ եւ Իտալիոյ ներկայացուցիչները: Թեկնածուի մը շուրջ միայն ընդհանուր համաձայնութեան մը կայացումէն ետք էր որ տուեալ պաշտօնակատարը Լեռնալիբանան կ'ողակոտէր: Ինչ որ կը նշանակէր որ կառավարիչը իր գործունէութեամբ պէտք էր գոհ պահէր ոչ միայն Բարձր Դուռը, այլ նաեւ բոլոր այն մեծ պետութիւնները որոնք ռազմավարական շահեր ունէին լիբանանեան տարածքէն ներս: Այս կնճռոտ կացութիւնը լաւագոյնս կը ներկայացնէ Օհանէս փաշա իր յուշերուն մէջ. «Կայսրութեան բարձրաստիճան պաշտօնեայ մը ըլլալով, ան [կառավարիչը] յանձնառու էր այս հանգամանքին տակ հաւատարմօրէն ծառայելու իր իշխանաւորին, այլապէս կրնար դատապարտուիլ երդմնադրութեամբ եւ դաւանանութեամբ: Բայց նոյն ժամանակ, թէեւ ան «նշանակուած էր» Թուրքիոյ կողմէ, իրականութեան մէջ իր թեկնածութիւնը սուլթանին ներկայացուած էր Եւրոպայի ներկայացուցիչներուն կողմէ. ամբողջ Եւրոպան էր որ կը յանձնարարէր զայն երթալու եւ կառավարելու Լիբանանը՝ միջազգային համաձայնութեան մը յօդուածներուն համակերպելով: Ան ընտրուած էր որովհետեւ այս պաշտօնին համար ամենէն արժանին նկատուածն էր եւ որովհետեւ քրիստոնէայ էր: Հետեւաբար իր պատիւը զինք կը կապէր Եւրոպայի, անաչառ դեկավարի իր պարտականութիւնը զինք կը կապէր բոլոր Լիբանանցիներուն

եւ իր խիղճը՝ քրիստոնեայ ժողովուրդին գոր պետք էր հեռու պահել նոր վտանգներէ»³:

Լեոնալիքանանի կառավարիչի պաշտօնին վրայ իր երկուք ու կէս տարիներուն ընթացքին, Օհաննէս փաշա անխուսափելիօրէն գործ ունեցաւ լիքանանեան քաղաքական քնմին վրայ մեծապէս ներկայ երեք գլխաւոր ուժերու հետ որոնք էին՝ Պէյրութի մէջ ֆրանսական դիւանագիտական ներկայացուցչութիւնը, երկրի աւանդական ղեկավարութիւնը եւ օսմանեան իշխանութիւնները: Լեոնալիքանանի ամեն կառավարիչի պաշտօնն էր միջնորդի դեր խաղալ այս երեք ուժերուն միջեւ, որոնցմէ իւրաքանչիւրը ուներ իր սեփական շահերը երկրէն ներս: Արդարեւ կարեւորագոյն խնդիրները որոնց դէմ յանդիման գտնուեցաւ Օհաննէս փաշա իր պաշտօնավարութեան ընթացքին կը քիշէին նշեալ երեք գլխաւոր ուժերուն շահերուն բախումներէն եւ հակամարտութիւններէն: Նման կացութիւններ միշտ ալ կը վտանգէին Լեոնալիքանանի քաղաքական զգայուն հաւասարակշռութիւնը:

Հիմնուելով յուշագրական այս աշխատանքին, ինչպէս նաեւ այլ աղբիւրներու վրայ, յաջորդող էջերուն մէջ պիտի ներկայացնենք այս երեք ուժերուն պարզած կացութիւնն ու դերը Լեոնալիքանանի մէջ Օհաննէս փաշայի պաշտօնավարութեան շրջանին:

Փրանսական դիւանագիտական ներկայութիւնը Պէյրութի մէջ

Օհաննէս փաշա երբ Լիբանան կը հասնի, Պէյրութի մէջ Ֆրանսական ընդհանուր հիւպատոսի պաշտօնին վրայ կը գլուխդէր Գուսթէ: Այնպէս ինչպէս կ'երեւի կառավարիչին յուշերուն մէջ, ինչպէս նաեւ նոյնինքն Գուսթէի դիւանագիտական թղթակցութեան մէջ, երկու անձերը սերտ յարաբերութիւններ ունեցած են: Այսպէս, Պոլսոյ Ֆրանսական դեսպանին ուղղուած իր նամակներուն մէջ, ընդհանուր հիւպատոսը յաճախ Օհաննէս փաշայի գովքը կ'ընէ եւ կը պաշտպանէ կառավարիչին որդեգրած վարչական զանազան միջոցառումները:

³ Նոյն, էջ 39:

Քուժէ իր պաշտօնը կը թողէ Մարտ 1914-ին եւ զինք կը փոխարինէ Ֆրանսուա Ժորժ-Փիքօ: Այս վերջինին ժամանումը դարձակէտ մը կարելի է համարել Լեոնալիբանանի կառավարիչին հետ Ֆրանսական հիւպատոսարանին վարած յարաբերութիւններու հոլովոյթին մէջ: Նոր հիւպատոսը հետզհետէ աւելի ակնբախ միջամտութիւններ կը սկսի կատարել Լիբանանի ներքին հարցերուն մէջ, ինչ որ առիթ կու տայ ուղղակի բախումի՝ Ֆրանսայի ներկայացուցիչին եւ Լեոնալիբանանի կառավարիչին միջեւ: Պէտք է ըսել որ Օհաննէս փաշա իր յուշերուն մէջ միայն լռելեայն կերպով կ'անդրադառնայ Ժորժ-Փիքոյի հետ ունեցած այս հակամարտ յարաբերութիւններուն: Անդին, նոյն այս նիւթը բացէ ի բաց քննուած է Ֆրանսացի հիւպատոսին թղթակցութեան մէջ՝ Փարիզ կամ Պոլիս գտնուող իր պատասխանատուններուն հետ: Ամէն պարագայի, Օհաննէս փաշայի ընդհանուր ձեւով կատարուած հազուագիւտ ակնարկութիւնները՝ Լեոնալիբանանի մէջ Ֆրանսացի հիւպատոսներու կարգ մը խանգարիչ վարմունքին վերաբերեալ, շատ հաւանական է որ ուղղակի թիրախ ունին նոյնինքն Ժորժ-Փիքոն:

Այսպէս, առանց անձնանուններ նշելու, Օհաննէս փաշա կը գրէ. «() Օտար հիւպատոսը անգիտակից կը մնար այն դերին մասին որ իրեն կը պարտադրէին խաղալ: Ան համոզուած էր որ իր երկրին շահերուն կը ծառայէր, բայց իրականութեան մէջ դարձած էր պարզ գործիք մը տեղական ստորին մեքենայութիւններու»⁴: Այլ էջի մը մէջ, խօսելով օտար հիւպատոսներու գործունէութեան մասին, կը գրէ. «Ամէն ուղղակի միջամտութիւն վարչակարգային մանրամասնութիւններու մէջ, պաշտօնեաներու նշանակումին մէջ կամ տեղական մեքենայութիւններու խնդիրներուն մէջ կրնար պարզապէս հարցականի տակ առնել կառավարիչի իշխանութիւնը եւ անդամալուծել կառավարելու անոր կարողութիւնները»⁵:

Արդարեւ, Օհաննէս փաշայի այս մեղադրանքներուն կապուած իսկական հարցերը աւելի յստակօրէն կ'երեւին Ժորժ-Փիքոյի թղթակցութեան մէջ: Երկու անձերուն միջեւ առաջին բախումը տեղի կ'ունենայ Մայիս 1914-ին, Լեոնալիբանանի մէջ եր-

⁴ Նոյն, էջ 19:..

⁵ Նոյն, էջ 41:

կու բարձրաստիճան պաշտօնեաներու նշանակման հարցով: Այսպէս, Քանաան Տահէր՝ Քեսրուանի քայիմաֆամը, պաշտօնանկ եղած էր կառավարիչին կողմէ եւ փոխարինուած Ազիզ Տահէր-ով: Նոյնպէս, Ժորժ Զուէյն նշանակուած էր Պաթրունի քայիմաֆամ: Այս երկու նշանակումներուն դէմ էին մարոնի պատրիարքն ու մարոնի աւանդական ղեկավարները: Այս պայմաններուն մէջ, Ժորժ-Փիքօ յանձն կ'առնէ այս վերջիններուն պահանջներուն պաշտպանութիւնը, մանաւանդ որ պաշտօնանկ եղած քայիմաֆամը հաւատարիմ մըն էր Յրանսացի հիւպատոսին, իսկ անոր յաջորդը, ըստ Ժորժ-Փիքոյի, մօտիկ էր Իտալացիներուն: Այսպէս, Յրանսացի հիւպատոսը այս միջոցառումները կը համարէ հարուած մը Յրանսայի պատիւին ուղղուած: Իր կարծիքով, Օհաննէս փաշա այս հարցին մէջ անտեսած էր հին սովորութիւն մը որուն համաձայն Լեռնալիբանանի կառավարիչ մը, նախքան մարոնի քաղաքէ մը ներս պաշտօնեայի մը նշանակումը, խորհրդակցութիւններ կ'ունենար Յրանսայի ներկայացուցիչին հետ: Ժորժ-Փիքօ կը մերժէ ճանչնալ այս երկու նշանակումները եւ հրաժան կու տայ չընդունելու երկու նոր քայիմաֆամները հիւպատոսարանէն ներս⁶:

Օհաննէս փաշա բազմաթիւ քայլեր կ'առնէ Յրանսացի հիւպատոսը տարհամոզելու համար: Սակայն Ժորժ-Փիքօ կը շարունակէ պահանջել երկու նոր պաշտօնեաներուն փոխարինումը: Այս գծով Յրանսացի դիւանագէտը կը պատմէ նաեւ իւրայատուկ պատահար մը. այսպէս, Լեռնալիբանանի կառավարիչը, իր հետ ունենալով երկու նոր քայիմաֆամները, կը ներկայանայ հիւպատոսարան եւ կը պահանջէ երկու այս պաշտօնեաներէն՝ համբուրել հիւպատոսին ձեռքը իբրեւ ենթակայութեան ցուցանիշ: Ժորժ-Փիքօ, ինչպէս կը գրէ, կը մերժէ ընդունիլ այս արեւելեան բարքերը: Մէկ ամիս ետք, կառավարիչին եւ հիւպատոսին միջեւ կայացած մէկ այլ հանդիպումի մը ընթացքին, Օհաննէս փաշա կ'ընդունի պաշտօնանկ ընել Ազիզ Տահէրը՝ Քեսրուանի

⁶ Ministère des Affaires étrangères, Nouvelle Série, Turquie, vol. 124, lettre n° 78 de Georges-Picot à Léon Bourgeois, ministre des Affaires étrangères, du 10 juin 1914, Beyrouth, ff. 145-146.

⁷ Նոյն, էջ 147:

նոր Բայիմաֆամ-ը⁸, բայց միաժամանակ կը մերժէ փոխարինել Պաթրուկի Բայիմաֆամ-ը⁹։

Լեռնալիբանանի կառավարիչին եւ Ֆրանսացի հիւպատոսին միջեւ հակաճառութեան մէկ այլ առարկայ մըն էր մոնոփոլներու զիջման հարցը։ Լիբանանի, այնպէս ինչպէս ամբողջ Օսմանեան կայսրութեան տարածքին կային ընկերութիւններ որոնք կազմուած էին արեւմտեան դրամագլուխներով եւ յաճախ կատարեալ մոնոփոլ հաստատած էին տեղական արտադրութիւններու վրայ։ Արդ, Լեռնալիբանանը, իր յատուկ կարգավիճակին շնորհիւ, զերծ կը մնար օսմանեան այս ընկերութիւններուն յատկացուած մոնոփոլ-ային տարածքէն։ Այս տիպի սեփական ընկերութիւն մըն էր Ռեժի-ն, որ կը զբաղէր ծխախոտի արտադրութեամբ, եւ Օսմանեան Հանրային Տուրքի վարչութեան հետ գործակցաբար, մոնոփոլ հաստատած էր ծխախոտի մարզէն ներս։ 1892-ին, Լեռնալիբանանի եւ Ռեժի-ի միջեւ կը կայանար համաձայնութիւն մը ըստ որուն լիբանանեան տարածքը զերծ պիտի մնար ծխախոտի վաճառման ու արտադրութեան մոնոփոլ-էն։ Միաժամանակ, երկու կողմերը կը համաձայնէին համագործակցիլ՝ Լիբանանէն ներս ծխախոտի անօրէն ներածումներուն եւ արտածումներուն դէմ մղուող պայքարին մէջ։ Ինչ որ փաստօրէն կը նշանակէր որ այս շրջանին մէջ Ռեժի-ն պիտի շարունակէր պահել իր մոնոփոլ-ը, այսուհանդերձ այս ընկերութիւնը իր տեղական եկամուտները պիտի բաժնէր լիբանանեան տեղական կառավարութեան հետ¹⁰։

Այս ժամանակ Ժորժ-Փիքո կողմնակից էր երկրին հարստութեան շահագործումը եւ այս շարքին յատկապէս ծխախոտի արտածում-ներածումը լիբանանեան ընկերութիւններու զիջելու գաղափարին։ Այս կապակցութեամբ, իր յուշերուն մէջ, Օհաննէս փաշա կը նկարագրէ այն դժուարութիւնները զորս լիբանանեան ընկերութիւն մը կրնար դիմագրաւել եթէ պատահէր որ այս

⁸ Ժորժ-Փիքոյի համաձայնութեամբ, այս պաշտօնին կը նշանակուի Հապիպ Պիթար։

⁹ MAE, N. S., Turquie, vol. 124, lettre n° 80 de Georges-Picot à Léon Bourgeois, du 13 juin 1914, Beyrouth, 1re 155.

¹⁰ Engin Deniz AKARLI, The Long Peace : Ottoman Lebanon, 1861-1920, University of California Press, 1993, էջ 1185.

վերջինին յանձնուէր ծխախոտի մոնոպոլը: Կառավարիչը համոզուած էր որ որ այդ ժամանակի պայմաններուն մէջ Լիբանան չէր կրնար օգտուիլ նման փոփոխութենէ մը: աւելին, ան դիտել կու տայ որ Ռեժի-ի մոնոպոլին դէմ այս պայքարը կը մղուէր Լիբանանցի ծխախոտի մեծ մշակներու ու արտադրիչներու կողմէ, որոնց շարքին Լեռնալիբանանի Վարչական Խորհուրդի (կառավարութեան) անդամներ¹¹: Այլ խօսքով, կարելի է հասկնալ որ արտաքինապէս բարեփոխական թուացող այս շարժումին ետին կային կարգ մը Լիբանանցի աւանդական ղեկավարներու անհատական շահերը:

Անգամ մը եւս կը տեսնենք ուրեմն որ Ժորժ-Փիքո ուղղա-
կի միջամուխ կ'ըլլայ լիբանանեան ներքին հարցի մը մէջ: Հիւ-
պատոսին քաջալերանքով, Լեռնալիբանանի Վարչական Խորհուր-
դը Յուլիս 1914-ին կ'որոշէ ծխախոտի եւ թոմպաքի մոնոպոլը
շնորհել Ֆերիտ էլ-Խազէնի, որ մտերիմ մըն էր Ժորժ-Փիքոյի:
Նոյն ատեն, Յրանսայի ներկայացուցիչը իր ամբողջ կշիռը ի
գործ կը դնէ որպէսզի հիւպատոսարանին այլ լիբանանցի հաւա-
տարիւմներ նշանակուին մոնոպոլ-ի այս խնդրին կարգադրութեան
հարցով կազմուած յանձնախումբերու մէջ: Այս նպատակը իրա-
կանացնելէ ետք, Ժորժ-Փիքո կը տեղեկացնէր Փարիզի իր մեծա-
ւորներուն. «Սուրիոյ մէջ մեր ազդեցութիւնը յաւելեալ պիտի
ամրապնդուի այս յաջողութեան ետք () »¹²:

Արդ, համալսարհային պատերազմի այս նախօրեակին, Ֆրանսիայի, զանազան նախաձեռնություններ առնելով, փաստորէն ճիշդ կը թափէր Լիբանանի մէջ իրեն հաւատարիմ շրջանակներուն վստահութիւնը Լիբանանի մէջ իրեն հաւատարիմ շրջանակներուն վստահութիւնը վերահաստատելու: Նպատակն էր ցոյց տալ թէ հակահակութիւնը վերահաստատելու: Նպատակն էր ցոյց տալ թէ հակահակութիւնը վերահաստատելու: Նպատակն էր ցոյց տալ թէ հակահակութիւնը վերահաստատելու:

¹¹ Cf. *infra*, pp. 61-63.

¹² MAE, N. S., Turquie, vol. 429, lettre n° 97 de Georges-Picot à Viviani, du 25 juillet 1914, Beyrouth, f° 217.

աշխարհագրական այս գօտիէն ներս: Բայց նման ծրագիրներու համար պէտք էր գետնի վրայ ունենալ վստահելի ուժեր որոնք պիտի դառնային Ֆրանսական ռազմավարութեան գլխաւոր պաշտպանները: Հետեւաբար, կարելի է մտածել որ Ժորժ-Փիքոյի Պէյրոտ ժամանումէն սկսեալ, Լիբանանէն ներս Ֆրանսական քաղաքականութեան մէջ նկատուած շրջադարձը - յատկապէս ինչ կը վերաբերի մարտնի շրջանակներու նկատմամբ ակնբախօրէն կողմնակալ վերաբերումը -, կապ ունէր Ֆրանսական դիւանագիտութենէն ներս նոր ռազմավարութեան մը որդեգրումին:

Լեռնալիբանանի աւանդական դեկավարութիւնը

Լեռնալիբանանի Վարչական Խորհուրդին կարեւոր դեր մը վերագրուած էր երկրին կառավարման գործին մէջ: Այս հաստատութիւնը իւրաքայտուկ իրականութիւն մըն էր Օսմանեան կայսրութեան մէջ: Ի՞նչ էր Վարչական Խորհուրդին իսկական դերը: Ի՞նչ ազդեցութիւն ունէին տեղացի աւանդական ու աւատապետական ղեկավարները Լեռնալիբանանի մութ-եսարիֆիա-յի քաղաքական կեանքէն ներս: Այստեղ պիտի քննենք երկու հիմնական հարցեր որոնք անմիջականօրէն կ'առնչուին Օհանէս փաշայի իշխանութեան ժամանակաշրջանին երկրին տեղացի պատասխանատուներուն խաղացած դերին: Ասոնցմէ առաջինը Լիբանանի անկախութեան գաղափարին հոլովոյթն է, իսկ երկրորդը՝ երկրէն ներս անձնական ու թայֆայական շահերուն ունեցած կշիռը:

Անհրաժեշտ է նշել որ 1912-էն սկսեալ, բովանդակ կայսրութեան մէջ Պալքանեան պատերազմին յառաջացուցած քաղաքական վերիվայրումներու ազդեցութեան տակ, Լիբանանցիներուն մօտ եւ յատկապէս երկար ժամանակէ ի վեր Եգիպտոս հաստատուած անոր լիբանանեան վերնախաւին մօտ ծայր կ'առնէ Լեռնալիբանանի մէջ յաւելեալ ինքնավարութիւն, մինչեւ իսկ անկախութիւն պահանջող շարժում մը: Ֆրանսացի դիւանագէտներու հետ յատկապէս Փարիզի մէջ տեղի ունեցող իրենց հանդիպումներուն ընթացքին, լիբանանցի ղեկավարներ, բոլորն ալ քրիստոնեաներ, առանց թաքցնելու կ'արտայայտուէին անկախ Լիբանանի մը ստեղծման իրենց ծրագիրներուն մասին, եւ այս

գծով ալ Ֆրանսայէն կը խնդրէին որ իր պաշտպանութեան տակ առնէ ապագային հիմնուելիք այս պետութիւնը:

Բայց այս ժամանակներուն, Ֆրանսական դիւանագիտութիւնը կը շարունակէր վարել իր աւանդական քաղաքականութիւնը Օսմանեան կայսրութեան նկատմամբ. քաղաքականութիւն մը որ հակադրութեան մէջ էր Լիբանանցիներու քաղաքական տենչերուն նկատմամբ: Այսպէս, Ֆրանսան կողմնակից էր կայսրութեան դերիշխանութեան եւ հողային ամբողջականութեան պահպանումին, հետեւաբար չէր կրնար զօրակցիլ այնպիսի ծրագիրներու որոնք կը միտէին օսմանեան տարածքը տարանջատել եւ ստեղծել բաժան-բաժան նոր պետութիւններ: Մանաւանդ որ Ֆրանսացիները այդ ժամանակ օսմանեան տնտեսական մարզէն ներս ամենէն մեծ ներդրողներն էին, եւ քաղաքականութիւնը շարունակէր ամբողջ կայսրութեան տարածքին ի գործ դնել իր մշակութային, քաղաքական եւ տնտեսական ազդեցութիւնը: Այս պայմաններուն մէջ, օսմանեան տարածքի տարանջատման հեռանկարը վտանգի տակ կը դնէր Ֆրանսական շահերը, նկատի ունենալով որ նոր պարագաներուն տակ Ֆրանսացիները ստիպուած պիտի ըլլային սահմանափակելու իրենց տնտեսական եւ մշակութային ներդրումները միայն այն վայրերուն մէջ որոնք պիտի գտնուէին Ֆրանսական ազդեցութեան գօտիին մէջ:

Այս աւանդական քաղաքական գիծին հաւատարիմ մնալով հանդերձ, Ֆրանսական դիւանագիտութիւնը ճիշդ կը թափէր յուսախաբ չընելու մարոնի իր բարեկամական շրջանակները, որոնք կը շարունակէին կառչած մնալ Լիբանանի անկախութեան գաղափարին: Հիւպատոս Ժորժ-Փիքոյի ճամբով, որ դարձած էր Ժողովրդային դէմք մը մարոնի համայնքին մէջ, Ֆրանսա սկսաւ անդրդուելիօրէն նեցուկ կանգնիլ Լեռնալիբանանի Վարչական Խորհուրդին բոլոր այն քայլերուն որոնք կը միտէին ամրապնդել երկրին քաղաքական ու տնտեսական ինքնավարութիւնը, սակայն ոչ ամբողջական անկախութիւնը:

Նշենք այստեղ որ մուքեսարիֆիա-յի վարչական յատուկ կարգավիճակին ստեղծումէն ի վեր, մարոնի պատրիարքարանն ու այս համայնքին մեծ աւատապետները յաճախ հակամարտ յարաբերութիւններ ունեցած են Լեռնալիբանանի իրերայաջորդ կա-

ուսման ինքնակրթություն հետ: Անոնց համար, օսմանցի այս բարձրաստիճանի պաշտօնատարները, հակառակ որ քրիստոնեաներ էին, կը շարունակէին մնալ օտարականներ երկրի մը մէջ որ կոչուած էր ղեկավարութեամբ տեղացիներու կողմէ, աւելի ճշգրտօրէն՝ մարոնիներու կողմէ: Օհաննէս փաշա իր յուշերուն մէջ զանազան նկարագրութիւններ կ'ընէ իր նկատմամբ լիբանանցի ղեկավարներուն այն սառն վերաբերումին մասին, երբ առաջին անգամ կը ժամանէ այս երկիրը: Պատմաբան Ժեռար խուրի շատ լաւ կը ներկայացնէ մարոնի պատրիարքին հակակրթութիւնը Լեռնալիբանանի կառավարիչներուն նկատմամբ, նշելով որ Մարոնի եկեղեցիին համար կառավարիչները «կը մարմնաւորեն կայսրութեան յարատեւումը, մինչ իմէ [եկեղեցին] կոչուած է ըլլալու մարոնիներու ազատագրողը»¹³:

Նոյնպէս կարեւոր է նշել որ Վարչական խորհուրդին անդամներուն մեծագոյն մասը կու գային լիբանանեան աւատապետական ընտանիքներէ: Արդ, ճիշդ է որ անոնք միշտ ալ կը ներկայացնէին յաւելեալ ինքնավարութեան պահանջներ, բայց միաժամանակ անհրաժեշտ է գիտնալ որ Լեռնալիբանանի յատուկ կարգավիճակը որ միաժամանակ մեծապէս համայնքային հիմերուն էր, աւատապետական այս ընտանիքներուն, ինչպէս նաեւ Մարոնի եկեղեցիին կը շնորհէր օսմանեան միջավայրին մէջ յարատեւելու գրաւականը: Այս էր նաեւ պատճառը որ 1908-ի Երիտթուրքերու յեղափոխութենէն ետք, մարոնի պատրիարքը, իր թիկունքը ունենալով աւատապետական ընտանիքները, պահպանողական կեցուածք մը կ'որդեգրէ, մինչեւ իսկ իր համայնքէն պահանջելով չմասնակցիլ օսմանեան խորհրդարանի կազմութեան համար տեղի ունենալիք երեսփոխանական ընտրութիւններուն: Հետեւաբար, Լեռնալիբանանի մարոնի ղեկավարութեան համար օսմանեան կեանքին մէջ երկարաժամկէտ յանձնառութիւն մը, ինչպէս նաեւ ազատական իշխանութեան մը հաստատումը, որքան ալ որ յարաբերական ըլլար, հաւանական վտանգներ էին իրենց վայելած առանձնաշնորհումներուն համար: Այլ խօսքով, տեղացի աւանդական ղեկավարութեան համար, Լեռնալիբանանի յատուկ կարգավիճակը կ'երաշխաւորէր համայնքային կարգավի-

¹³ Gérard D. KHOURY, *La France et l'Orient arabe : naissance du Liban moderne 1914-1920*, Paris, 1993, p. 45.

ճակլի մը պահպանուումը - ինչ որ միաժամանակ պահպանումն էր ընկերային ընդհանուր դրուժեան մը -, բայց եւ այնպէս նոյն աւատապետական մարոնի ղեկավարութիւնը իր համայնքին համար կը պահանջէր յաւելեալ իշխանութիւն:

Ահա թէ ինչու Լիբանանի ինքնավարութեան ու անկախութեան պահանջատիրութեան գլխաւոր ջատագովները թէեւ կը շարունակէին մնալ քրիստոնեայ լիբանանցիներ, բայց անոնք մեծ մասամբ հաստատուած էին իրենց հայրենիքէն դուրս, յատկապէս Եգիպտոսի մէջ: Աւելին, անոնք միշտ չէ որ մաս կը կազմէին Լեռնալիբանանի իշխող վերնախաւին, եւ իրենց ուսումը ստացած էին Փրանսական համալսարաններու մէջ: Լիբանանցիներու այս պահանջները կը կրէին ազգային եւ աշխարհական գիմադիծ մը եւ այս իմաստով ալ անոնք ամենեւին չէին նմաներ յայտնապէս համայնքային այն պահանջներուն որոնք շատ տարածուած էին Լեռնալիբանանի աւանդական շրջանակներուն մէջ: Բայց ինչպէս պատմաբան Սփանիօլօ կը նշէ, արտասահմանի այս վերնախաւին պահանջները միայն իրենց արտայայտութիւններուն մէջ աշխարհական բնոյթ կը կրէին, որովհետեւ «անոնց շարքին ամէնէն «ազատականներն» անգամ մեծապէս դրոշմուած կը մնային համայնքային ինքնութեամբ»¹⁴: Ահա թէ ինչու այս շարժումին ջատագովները պիտի յաջողէին շուտով իրենք զիրենք պարտադրել լիբանանեան քաղաքական բեմին վրայ, իսկ Մարոնի եկեղեցին իր կարգին զօրավիգ պիտի կանգնէր այս պահանջատիրութեան որ կը նպատակադրէր ստեղծել անկախ ու գերիշխան Լիբանան մը ուր տիրական ուժը պիտի ըլլային մարոնիները:

Ամէն պարագայի ակներեւ է որ մարոնի ղեկավարութիւնը իր յոյսը յենած էր Փրանսայի վրայ՝ անկախութեան գաղափարը իրականացնելու համար: Առանց այս զօրակցութեան, յստակ է որ անոնք պատրաստ չէին ծայր տալու մեկուսի շարժման մը՝ օսմանեան իշխանութեան դէմ եւ յանուն Լիբանանի անկախութեան: Կը թուի թէ այդ ժամանակներուն նոյն այս մտածելակերպով կը շարժէին Օսմանեան կայսրութիւնը բաղադրող այլ ազգութիւններ ալ, որոնք իրենց կարգին անհանդուրժելի կը

¹⁴ John P. SPAGNOLO, France and Ottoman Lebanon, 1861-1914, London, 1977, p. 288.

գտնէին Երիտթուրքերու ազգայնական իշխանութեան վարքն ու մտահոգ էին կայսրութեան որդեգրած ընթացքով: Այս մատնանշումը անհրաժեշտ էր կատարել նկատի ունենալով որ Օհաննէս փաշա իր յուշերուն մէջ զանազան առիթներով կը շեշտէ թէ Լիբանանցիները Առաջին Համաշխարհային պատերազմի նախօրեակին ապստամբական ոչ մէկ ծրագիրներ ունէին ուղղուած օսմանեան իշխանութիւններուն դէմ: Բայց փաստօրէն կը պարզուի որ լիբանանցի ղեկավարներ շատ լրջօրէն պատրաստ էին նման քայլ մը առնելու: Պատրիարք Հռափէքի կողմէ գրուած նամակ մը, Օգոստոս 1914 թուակիր եւ ուղղուած Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարարին¹⁵, ինչպէս նաեւ նախքան Լիբանանէն իր հեռացումը Ժորժ-Փիքոյի հետ լիբանանցի ղեկավարներու ունեցած զրոյցները¹⁶ կ'արտայայտեն եւ կ'ապացուցեն ապստամբական նման մտադրութեան մը առկայութիւնը:

Ամէն պարագայի, մինչեւ Համաշխարհային տազնապին բռնկումը, Օհաննէս փաշա դէմ յանդիման գտնուեցաւ քաղաքական ու տնտեսական յաւելեալ ինքնավարութեան տիրանալու լիբանանցի աւանդական ղեկավարներու պահանջներուն, որոնք ինչպէս տեսանք, առհասարակ ունէին Ֆրանսացի հիւպատոսին զօրակցութիւնը: Լեռնալիբանանի կառավարիչին կարծիքով, այս պահանջները կրնային տապալել իշխող քաղաքական կարգավիճակը եւ այս իմաստով ալ ուղղակի սպառնալիքներ էին տասնամեակներէ ի վեր այստեղ տիրող Համայնքային խաղաղութեան ուղղուած:

Կարելի է այստեղ անտեսել այն իրողութիւնը որուն համաձայն մարոնիներու ինքնավարութեան ծրագիրները, յատկապէս անոնք որոնք կը վերաբերէին տնտեսական մարզին, յաճախ կը ծածկէին անձնական կամ աւելի ընդհանուր ձեւով երկրին աւատապետական ղեկավարներուն թայֆայական շահերը: Այս միտքը բազմիցս քննուած ու հաստատուած է Օհաննէս փաշայի յուշերուն մէջ, նոյնպէս նաեւ Ժորժ-Փիքոն նախորդած՝ Ֆրանսացի

¹⁵ MAE, N. S., Turquie, vol. 124, lettre d'Elias-Pierre Hoyekm patriarche maronite, à Doumergue, ministre des Affaires étrangères, du 21 août 1914, Neo Kannobin, ff. 210-211.

¹⁶ Vincent CLOAREÇ, La France et la question de Syrie, 1914-1918, Paris, 1998, pp. 31-32, pp. 60-63.

Հիւպատոս Գուժէի, եւ Պոլսոյ մէջ Ֆրանսայի դեսպան՝ Մորիս Պոմփարի պաշտօնական թղթակցութիւններուն մէջ: Այս վերջինը, Դեկտեմբեր 1912 թուակիր նամակի մը մէջ իր գոհունակութիւնը կը յայտնէր որ ի վերջոյ յաջողած էր օսմանեան իշխանութիւններուն պարտադրել լիբանանցի ղեկավարներուն պահանջած կարգ մը բարեփոխումները: Բայց միաժամանակ, դեսպան Պոմփար կասկածամիտ կը մնար այն հարցով թէ Լեռնալիբանանի Վարչական Խորհուրդը ինչ ձեւով պիտի օգտուէր այս փոփոխութիւններէն. «Ամէնէն կարեւորը կը մնայ գիտնալ թէ արդեօք [վարչական Խորհուրդը] պիտի գործէ՞ հանրային շահերու զգացումներէն մղուած, կամ, եւ այնպէս ինչպէս որոշ անձեր այս մտահոգութիւնը կը յայտնեն, ընդհակառակը, անոր անդամները իշխանութեան իրենց դիրքը շահագործելով պիտի գործեն միայն անձնական եւ ընտանեկան շահերու վրայ հիմնուելով: Այս հարցը միայն ապագան կրնայ լուսաբանել»¹⁷:

Այս նիւթին մասին այլ յատկանշական ակնարկութիւն մը կը գտնենք Հիւպատոս Գուժէի մէկ նամակին մէջ: Այս հարցով անոր կատարած մեկնաբանութիւնը բաւական կենդանի ձեւով կ'արտայայտէ լիբանանեան քաղաքական շրջանակներուն մէջ այդ ժամանակներուն, ինչպէս նաեւ յետագայ տարիներուն իշխող աշխատելաձեւը: Անդրադառնալով Լեռնալիբանանի ոստիկանութեան մէջ ծագած ըմբոստութեան մը, Գուժէ դիտել կու տայ որ հաւանաբար քանի մը քաղաքական դէմքեր ուղղակի դերակատար են այս խնդրին մէջ. «Դժբախտաբար, անգամ մը եւս կը նկատեմք որ փոքրիկ այս հայրենիքին նկատմամբ նուիրումի զգացումը ամենեւին քացակայ է Լիբանանի պաշտօնեաներուն մօտ: Անոնցմէ իւրաքանչիւրը միշտ պատրաստ է, այնպէս ինչպէս այստեղ կ'ըսեն, կրակի տալու երկիրը իր ծխախոտը կարենալ վառելու համար»¹⁸:

¹⁷ MAE, N. S., Turquie, vol. 118, lettre n° 755 de Bompard au ministre des AE, du 24 décembre 1912, Péra, n° 124.

¹⁸ MAE, N. S., Turquie, vol. 120, lettre n° 87 de Couget à Bompard, du 25 avril 1913, Beyrouth, n° 229.

Օսմանեան իշխանութիւնները Լեռնալիքանցի մէջ

Օհաննէս փաշայի յուշերը կ'աւարտին Առաջին Համաշխարհային պատերազմին տեղի ունեցած երկու կարեւոր իրադարձութիւններու մանրամասն ներկայացումով: Անոնցմէ առաջինը կը վերաբերի Լիբանանի սովին, որուն հետեւանքով զոհ գացին Լեռնալիքանանի բնակչութեան մօտ մէկ-երրորդը: Մինչ երկրորդ իրադարձութիւնը կը վերաբերի Օսմանեան կայսրութեան մէջ Հայերու բնաջնջումին: Օհաննէս փաշա այն հազուագիւտ օսմանեան բարձրաստիճան պաշտօնակատարներէն է որոնք ուղղակի ականատես եղած են այս երկու ողբերգութիւններուն, եւ ինչ որ աւելի կարեւոր եւ իւրայատուկ է, գրաւոր վկայութիւններ թողած է այս դէպքերուն մասին:

Ինչ կը վերաբերի Լիբանանի սովին, կառավարիչին յուշերը, անտարակոյս, նոր լուսաբանութիւններ կը բերեն այս աղէտին մասին որ տասնեակ հազարաւոր Լիբանանցիներու կեանքերը խլած է: Ճիշդ է որ այս համատարած սովին առիթ տուող պատճառները մինչեւ այսօր լրջօրէն չեն ուսումնասիրուած, նոյնպէս նաեւ լաւապէս չեն քննուած անոր վերաբերող պատմական աղբիւրները: Պատմագէտները յաճախ հակադիր կարծիքներ ունին երբ հարցը կ'առնչուի այս աղէտին ծնունդ տուող գանազան ազդակները մեկնաբանելուն: Անոնցմէ ոմանք կը մեղադրեն գլխաւորապէս թրքական իշխանութիւնները, նշելով որ անոնք ամէն միջոց ի գործ դրած էին սովահար դարձնելու համար Լիբանանի ժողովուրդը եւ այսպէսով իրագործելու բնաջնջումի ամբողջ ծրագիր մը: Ուրիշներ անհիմն կը գտնեն օսմանեան վարչակարգին, եւ յատկապէս տարածքաշրջանէն ներս անոր ներկայացուցիչ՝ Ճեմալ փաշային դէմ ուղղուած ամբաստանութիւնները՝ կանխամտածուած սով մը գործադրութեան դնելու հարցով: Ասոր փոխարէն, այս կարգի պատմագէտները կը դատապարտեն յատկապէս դաշնակից պետութիւններու (Մեծն Բրիտանիա եւ Ֆրանսա) նաւատորմիղը որ արեւելեան Միջերկրականի այս փեղոն հաստատած էր ամբողջական շրջափակում մը եւ այս ձեւով կ'արգիլէր ծովափին ապրող բնակչութիւններուն օսմանեան իշխանութիւններուն կողմէ մատակարարումը:

Մեր նիւթէն դուրս է Լիբանանի սովին վերաբերող ծաւալուն եւ բարդ թղթածրարին մանրամասն քննութիւնը: Սակայն

անհրաժեշտ կը գտնենք նշել այստեղ որ արեւելեան Միջերկրականի մէջ բրիտանական սպայակոյտին կողմէ հաստատուած ծովային շրջափակումը տմարդի արարք մըն էր որուն նմանները յաճախ կը տեսնենք պատերազմներու ընթացքին երբ հակամարտ կողմերը զանազան բիրտ ու ծայրայեղ միջոցներու կը դիմեն յաղթանակի տիրանալու համար: Այս պարագային, դաշնակից ուժերը կը միտէին Միջին Արեւելքի մէջ հաստատուած օսմանեան, գերմանական եւ աւստրիական ռազմական ուժերուն առջեւ կտրել ծովային մատակարարման ուղիները: Ճիշդ է որ այս միջոցառումը անմարդկային, մինչեւ իսկ ոճրային դիմագիծ մը կ'առնէր, երբ նկատի ունենանք որ միաժամանակ սովի կը մատնէր լիբանանեան ծովափին վրայ ապրող ամբողջ բնակչութիւն մը: Բայց երեւոյթները ցոյց կու տան որ միայն այս շրջափակումով կարելի էր յառաջացնել սովի այնպիսի ծայրայեղ պայմաններ որուն նմանը Լիբանանը ապրեցաւ Առաջին Համաշխարհային պատերազմին ընթացքին: Օհաննէս փաշա որ Լեռնալիբանանի կառավարիչի իր հանգամանքով ուղղակի դէմ յանդիման գտնուեցաւ սննդամթերքի այս աննախընթաց տագնապին, իր յուշերուն մէջ մարդկային այս աղէտին վերաբերեալ ամէնէն ծանրակշիռ պատասխանատուութիւնը կը վերագրէ օսմանեան իշխանութիւններուն:

Երբ կը կարդանք Օհաննէս փաշայի կողմէ ներկայացուած՝ Լիբանանի մէջ սովի յառաջացման պայմաններուն վերաբերող մանրամասնութիւնները, այնտեղ կարելի է տեսնել որոշ նմանութիւններ այն ընդհանուր դէպքերուն որոնք անմիջապէս նախորդած էին հայկական ցեղասպանութեան: Կը թուի թէ կարգ մը համանման իրադարձութիւններ ի վերջոյ օսմանեան իշխանութիւնները մղած են գործադրութեան դնելու ցեղասպանական այս գոյգ ծրագիրները: Այսպէս, Յունուար 1915-ին, Կովկասեան ճակատին վրայ եւ էնվեր փաշայի հրամանատարութեան տակ գտնուող օսմանեան բանակներու ջախջախիչ եւ նուաստացուցիչ պարտութեան անմիջական ազդեցութեան տակ, Երիտթուրք պատասխանատուները շատ հաւանաբար յարմար առիթ մը տեսան գործադրութեան դնելու Հայերու բնաջնջման գաղափարը: Գրեթէ նոյն ժամանակ, Փետրուար 1915-ին, օսմանեան 4-րդ բանակը, Ճեմալ փաշայի հրամանատարութեամբ, նմանատիպ ճախողութիւն մը կը կրէր Սուէզի ջրանցքին վրայ՝ եգիպտական ճա-

կատր կտրելու եւ յառաջ անցնելու իր առած նախաձեռնութեան մէջ: Ռազմական այս պարտութենէն զայրացած, կը թուի թէ ձեմալ իր ամբողջ կատարութիւնը թափած ըլլայ լիբանանցի եւ սուրիացի ժողովուրդներուն վրայ: Բազմաթիւ անձնաւորութիւններ, զանազան ամբաստանութիւններով կը ձերբակալուին, ապա կախաղան կը հանուին կամ կը տարադրուին, միաժամանակ արմատական միջոցառումներ կ'որդեգրուին Լեռնալիբանանի բնակչութիւնը իսկապէս սովահար ընելու նպատակով: Թէ՛ հայկական եւ թէ՛ լիբանանեան պարագաներուն օսմանեան իշխանութիւններուն զոհերը կը ներկայացնեն ժողովուրդներ որոնք մեղադրուած են թշնամի ուժերուն ծառայելու յանցանքով: Բայց անշուշտ այս բացատրութիւնը առանձին բաւարար չէ հասկնալու համար օսմանեան իշխանութիւններուն գործադրած միջոցառումները եւ անոնց ստացած աննախընթաց տարողութիւնը: Արդարեւ, այս ոճիրները անմիջականօրէն կ'առնչուին Երիտթուրքերու վարչակարգին իսկական բնոյթին ու Պալքանեան պատերազմին բռնկումէն ետք անոր ստացած ցեղապաշտական շեղումին: Երիտթուրք պատասխանատուներուն համար Օսմանեան կայսրութեան բաղադրիչ այս փոքրամասնութիւնները պարզապէս արգելքներ էին հզօր թրքական պետութիւն մը ստեղծելու իրենց սնուցած խտէլին առջեւ: Այլ խօսքով, պատերազմը յարմար առիթ մը կը ստեղծէր այս ժողովուրդներուն հետ «ըստ պատշաճի» վերաբերուելու:

Օսմանեան կայսրութեան պատերազմին մէջ մուտքով, ինչպէս նաեւ Պէյրութէն Ժորժ-Փիքոյի հեռացումով, ուժերու հաւասարակշռութիւնը մեծ խախտում մը կը կրէ Լեռնալիբանանի մէջ: Մինչ տեղական մակարդակի վրայ, մարոնի ղեկավարները, իրենց թիկունքը ունենալով Ֆրանսայի հիւպատոսարանը, երկրին մէջ իշխանութեան փաստացի տէրերն էին, միջազգային տագնապին բռնկումէն ի վեր լիբանանեան բեմը կը կրէ արմատական փոփոխութիւններ: 1915-ի Մայիսին, Լեռնալիբանանի Վարչական Խորհուրդը ձեմալի որոշումով կը կազմալուծուի, եւ փաստօրէն վերջ մը կը դրուի երկրին մէջ տասնամեակներէ ի վեր տիրող վարչական յատուկ կարգավիճակին: Օհանէս փաշայի անձին նկատմամբ անմիջական վտանգ մը չի սպառնար, այնքան ատեն որ այս պաշտօնատարը քաղաքական այս նոր պայմաններուն մէջ կամակատարը կը մնար ձեմալի որոշումներուն ու քա-

ղաքականութեան: Բայց Յունիսին, Օհաննէս փաշա կ'որոշէ այս դերը երբեք չխաղալ ու կը նախընտրէ հրաժարիլ:

Օհաննէս փաշայի յուշերուն վերջին գլուխը կը վերաբերի Լիբանանէն իր մեկնումին եւ անոր կապուած դէպքերուն: Կնոջը անհանգստութեան հետեւանքով կը ստիպուի յետաձգել Պոլիս իր վերադարձը, եւ միայն Սեպտեմբերին է որ ճամբայ կ'ելլեն դէպի Օսմանեան մայրաքաղաք: Նախկին կառավարիչը համոզուած է որ արկածախնդրալից ճամբորդութիւն մը իրեն կը սպասէր, մանաւանդ որ իր պաշտօնին հրաժարումին լոյսին տակ, ձեւով մը թշնամական յարաբերութեան մէջ մտած կ'ըլլար Երխոթուրք վարչակարգին հետ: Նոյն ժամանակ, ամէնէն սարսափազդու լուրերը կը հասնէին իրեն Հայերու դէմ գործադրուող տեղահանութիւններուն մասին: Վերադարձի այս ուղեւորութեան ընթացքին կ'անցնի Հալէպէն ու Կիլիկիայէն: Հալէպի մէջ, Օհաննէս փաշա կը վայելէ Հալէպի վալի-ի՝ Պէքիր Սամիի պաշտպանութիւնը: Այս վերջինը, Օհաննէս փաշայի Լեռնալիբանանի կառավարիչ եղած ժամանակներուն, ստանձնած էր նաեւ Պէյրութի վալի-ի պաշտօնը: Ամբողջ այս վերադարձի ճամբորդութեան ընթացքին՝ Օհաննէս փաշա եւ իր կինը կը հանդիպին տեղահանուող Հայերու կարաւաններուն, որոնք Արեւմտեան Անաթոլիայի նահանգներէն ու Կիլիկիայէն կ'իջնեն դէպի հարաւ: Տեսարանը ողբերգական է ու շէմեցուցիչ, եւ Օհաննէս փաշա մեծ յուզումով կը ներկայացնէ տեղահանուած Հայերու այս պատկերները:

ՎԱՀԷ ԹԱՇՃԵԱՆ

En occasion de la publication des mémoires d'Ohannès pacha Kouyoumdjian

résumé

VAHE TACHJIAN

Cet article traite des mémoires d'Ohannès pacha Kouyoumdjian, publiées en 2003 à Paris/Beyrouth, sous le titre : « *Le Liban à la veille et au début de la guerre. Mémoires d'un gouverneur, 1913-1915* »^{*}.

Gouverner le Liban dans la conjoncture politique de la veille de la Première Guerre mondiale était une tâche complexe qui demandait au détenteur de cette haute fonction des qualités exceptionnelles d'homme d'état. A peine nommé gouverneur, il fallait aussitôt faire face aux multiples problèmes qui subsistèrent tout au long de l'existence du *mutasarifiya* (gouvernorat) du Mont-Liban. Depuis son adoption en 1861, le régime spécial instauré suite à un compromis difficilement acquis entre les différentes forces locales, régionales et internationales impliquées dans les affaires du Liban, avait certes apporté la paix dans la région, mais celle-ci restait fragile, comme l'équilibre entre les différents protagonistes de la scène libanaise. Le gouverneur ottoman du Mont-Liban était censé jouer le rôle d'intermédiaire entre les forces locales, veiller à la stabilité intérieure et empêcher tout dérapage pouvant entraîner le pays dans un nouveau cycle de violence.

C'est dans ces conditions qu'Ohannès pacha Kouyoumdjian fut nommé au poste de gouverneur du Mont-Liban en décembre 1912. Comme ses prédécesseurs, il a dû, durant ses deux ans et demi de séjour au Liban, gérer les tensions intérieures, mais avec le handicap supplémentaire d'entamer son mandat en pleine crise internationale et alors même que l'Empire ottoman était en proie à une crise politique et économique aiguë dont les effets se firent bien entendu sentir au Liban.

Les mémoires d'Ohannès pacha apportent précisément un éclairage sur cette période critique de l'histoire du Liban, sur la fin de la présence ottomane au Mont-Liban et sur des questions encore peu explorées, mais essentielles, de l'histoire libanaise contemporaine, notamment durant les premiers mois de la Première Guerre mondiale. Le travail d'Ohannès pacha témoigne des capacités d'adaptation au milieu local dont les gouverneurs ottomans devaient faire preuve, pour régler les conflits d'intérêts locaux, régionaux et internationaux qui se concentraient dans la région.

* (Ohannès pacha Kouyoumdjian, *Le Liban à la veille et au début de la Grande Guerre. Mémoires d'un gouverneur, 1913-1915*, introduction, édition et notes : Raymond H. Kévorkian, Vahé Tachjian et Michel Paboudjian.)